

RECENSIES

Dick Kooiman, *Kapitalisme, kolonisatie en cultuur. Arme en rijke landen in historisch perspectief* (Amsterdam: KIT Publishers, 2009) 293 p.
ISBN 978-94-6022-0142.

De vraag waarom er zulke grote verschillen in rijkdom bestaan tussen landen houdt een breed publiek al decennia bezig. Rond 1900 woedde een heftig debat over het imperialisme dat volgens marxisten de weg was via welke het kapitalisme de wereld overheerste. Latere onderzoekers legden meer nadruk op culturele verschillen, de achtergebleven landen hadden simpelweg de verkeerde cultuur. Tamelijk recent is de visie dat het Westen niet zo hoog van de toren dient te blazen omdat het heel schatplichtig is aan vooral het Oosten.

Kooiman begint met een uiteenzetting van deze drie benaderingen. De eerste is in het huidige debat vooral verbonden met de wereldsysteemtheorie van Immanuel Wallerstein. Volgens Wallerstein is er sinds 1500 sprake van een wereldsysteem waarin de ontwikkeling van het Westen niet los te denken valt van de onderontwikkeling van de rest. De onderdrukking van de 'periferie' is voorwaarde voor de ontwikkeling van het 'centrum'. Deze benadering staat in de marxistische traditie. Daartegenover staat de benadering van David Landes. Landes is overtuigd dat 'culture makes almost all the difference'. Het Westen dat het moderne kapitalisme ontwikkelde, kon dit slechts doen door de wereld onbevungen tegemoet te treden. Ruimte voor vernieuwend onderzoek en de instelling dat de mens op aarde is om te werken bevorderden de economische groei en koloniale expansie. De benadering van Landes staat in de traditie van Max Weber die overtuigd was van de 'unieke, progressieve eigenschappen van Europa'.

Hobson is een modern criticus van de voorgaande benaderingen die hij eurocentrisme verwijt. Hij wijst Europees superioriteitsgevoel af. De Chinezen vonden immers het buskruit uit, de boekdrukkunst, het papier en een mechanisch uurwerk en liepen in meer zaken voorop. De Chinezen bouwden gigantische schepen, maar Columbus in zijn, in vergelijking daarmee, veredelde roeiboot stak een oceaan over. Terecht merkt Kooiman dan ook op dat de vraag niet is wie iets heeft uitgevonden maar wie er iets mee heeft gedaan (p. 29).

De drie benaderingen gebruikt Kooiman in de rest van het boek als een soort ijkpunten om de tekst te structureren. Achtereenvolgens behandelt hij de Europese middeleeuwen, de vroege Amerikaanse beschavingen, Afrika en de slavernij, de zilverhandel in Azië, de kasten in India, de ondergang van het handwerk en de inheemse landbouw, keizerlijk China, Japan, de Islamitische wereld, het nationalisme, communistisch China en de Aziatische tijgers. Alle hoofdstukken geven een schat aan informatie voor de geïnteresseerde leek. Kooiman geeft een overzicht van de stand van zaken van het onderzoek naar al deze delen van de wereld. Vooral de interactie met de westerse wereld komt goed uit de verf. Zo beschrijft hij de driehoekshandel tussen

Europa, Afrika en Amerika waarbij vanuit Europa nijverheidsproducten naar Afrika werden verscheept om daar slaven te kopen die naar Amerika werden getransporteerd om daar op de plantages te werken waarvan het product weer naar Europa ging. Een driehoek die was gebaseerd op de mensonterende handel in Afrikanen, een handel overigens die aansloot bij de bestaande slavenhandel op het zwarte continent.

Een andere internationale relatie die Kooiman laat zien is die tussen het uit Amerika geroofde zilver dat Europa gebruikte om goederen in Azië te kopen. Een laatste voorbeeld is de beschrijving van monoculturen die door de westerse macht in veel Afrikaanse landen zijn ontstaan. Ivoorkust leeft bijna geheel van de verbouw van cacaoplanten. Omdat ook andere landen cacao gingen verbouwen daalden de prijzen op de wereldmarkt, wat ertoe leidde dat in Ivoorkust jarenlange welvaart plaats maakte voor politieke onrust.

Informatief is ook het hoofdstuk over communistisch China. In navolging van de Russische communisten greep een partij de macht die de theorie van Marx onderschreef over een socialistische maatschappij die industriearbeiders zouden vestigen. Alleen voegden zij er de theorie van Lenin aan toe dat dit socialisme er pas zou komen als een partij van beroepsrevolutionairen de plaats van de arbeiders innam. De bijdrage van Mao Zedong aan de inmiddels ver van Marx afgedreven theorie was de grote rol die de boeren toebedacht kregen. In de traditie van de vele Chinese boerenopstanden kwamen de communisten aan de macht. Na tientallen miljoenen mensenlevens kostende mislukkingen heeft dat bewind kans gezien om het land een vooraanstaande plaats op het wereldtoneel te laten krijgen.

Na de beschrijvingen van hoe het eigenlijk geweest is, komt Kooiman met een uitleiding. Daarin neemt hij een voorzichtig standpunt in ten opzichte van de drie genoemde benaderingen van het probleem waarom er zulke grote verschillen bestaan tussen arm en rijk. Hij wijst er wel nadrukkelijk op dat het begrip cultuur van Landes zo divers is dat het onmogelijk kan dienen ter verklaring van de grote economische veranderingen. Ook benadrukt hij dat de landen door de extreme groeicijfers van China, India en Brazilië naar elkaar toe lijken te groeien, maar dat we niet mogen vergeten dat de verschillen binnen landen in het recente verleden juist vergroot zijn. De verpauperde gebieden in Engeland en Amerika die Kooiman noemt, spreken wat dat betreft voor zich. De milieucrisis en de recente economische crisis ten slotte verleiden Kooiman aan het eind van zijn inspirerende boek tot de onheilspellende uitspraak: 'Soms zijn wij te snel geneigd te denken dat we in een historisch beslissende tijdsfase leven. Maar daar is nu alle reden voor' (p. 280).

Sjaak van der Velden

*Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
en wetenschappelijk bureau van de Socialistische Partij*

Siger Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)* (Hilversum: Verloren, 2007), 381 p. ISBN 978-90-8704-023-9.

Hoewel de geschiedenis van de waterstaatstechnieken al vanuit verschillende invalshoeken is benaderd, en dan meer bepaald vanuit puur technisch, sociaal-ecologisch, sociaal-economisch en monografisch oogpunt, zijn de meeste van deze werken eerder

beschrijvend van aard. Vandaar de behoefte aan een studie waarin niet alleen wordt uitgelegd welke technieken er in het Hoogheemraadschap van 1500 tot 1856 werden gebruikt en hoe deze door de tijd veranderden. Met *Minerva in de polder* heeft de auteur gepoogd ook te verklaren waarom de betreffende evoluties zich hebben voorgedaan en welke factoren daarbij een rol speelden, hierbij rekening houdend met in tijd en ruimte verschillende historische contexten.

Om dit mogelijk te maken werd een comparatieve microanalyse ondernomen van de waterstaatstechnieken zoals die (al dan niet) werden geïmplementeerd en gebruikt in enkele kleinere lokale waterschappen, polders en hun besturen behorend tot het Rijnlandse hoogheemraadschap. In die zin wordt van onderuit tewerk gegaan, zij het dat het regionale gebeuren en de relatie tussen (wetenschappelijke of bestuurlijke) elites en technici eveneens aan bod komt. Bovendien wordt dit alles vergeleken met de technische evoluties in andere domeinen als de scheepsbouw en de navigatie. Belangrijk is ook dat techniek niet als een geïsoleerd gegeven wordt benaderd. Om de technische ontwikkelingen te kunnen verklaren, wordt beroep gedaan op twee theoretische concepten. Ten eerste worden de waterstatelijke infrastructuren in de verschillende gebieden beschouwd als onderdelen van een LRS of Large Technological System. Een dergelijk systeem bestaat echter niet enkel uit technische apparatuur, ook organisaties, regelgeving, octrooien en opleidingen zijn componenten die er deel van uitmaken en die allen met elkaar interageren. Technieken determineren dus niet noodzakelijk het maatschappelijk handelen. Meestal worden zij zelf en de identificatie van wat een technisch probleem is, door allerlei factoren beïnvloed die op zich weinig met technisch kunnen te maken hebben. Vandaar dat na enkele inleidende hoofdstukken over het betreffende gebied en de ontwikkeling der waterstaatstechnieken (zoals bemaling, poldervorming, sluisbouw, dijkbouw en wegenbouw), nader wordt ingegaan op factoren als grondbezit en de opbrengsten hieruit, de samenstelling van de polderbesturen en de belangen van de betrokken actoren, de financiering van projecten en de investeringsmarges, de invloed van de bouwers zelf en van het onderhoudspersoneel van de infrastructuur, alsook op bestaande arbeidsrelaties. Als tweede theoretische invalshoek wordt aangesloten bij de historiografie over de circulatie van technische kennis. Wilde men tussen verschillende technische mogelijkheden kunnen kiezen, dan moest informatie over die technieken toegankelijk en in omloop zijn. Maar zelfs indien dit het geval was, wil dit nog niet zeggen dat die kennis ook in de praktijk zou worden toegepast. Dit hing eveneens in grote mate af van de betrokken belangengroepen. Nadat dieper wordt ingegaan op het verband tussen verworven kennis en het wel of niet toepassen ervan in de praktijk, wordt dan uiteindelijk geschetst hoe systeem en kenniscirculatie elkaar aanvullen.

Het resultaat van dit alles is zeker verrassend. Wordt in de literatuur vaak aangenomen dat de Republiek in de betreffende periode op het vlak van technische evolutie gekenmerkt werd door een opeenvolging van groei, bloei en verval, dan komt uit deze analyse een veel complexer en genuanceerder beeld naar voren. Zoals hierboven aangegeven hing de beslissing om nieuwe technieken te introduceren niet enkel af van wijzigingen in het landschap, maar ook en vooral van tal van economische, politieke en sociale factoren. Vaak gebeurde het dat, wanneer geconfronteerd met een gelijkwaardig probleem, het ene polderbestuur tot technische innovatie besloot en het andere het bij de oude werkwijze hield. Zo kon bijvoorbeeld de aanwezigheid van stedelingen of van lokale grootgrondbezitters in het bestuur een groot verschil maken. Uiteindelijk blijkt dat bij een vergelijking tussen de verschillende gebieden, de situatie zeer divers

is en dat er vaak meer verschillen dan parallellen te trekken zijn. Bovendien zijn grote innovaties niet louter beperkt tot de beginperiode, om dan te worden gevolgd door een periode van louter kleine innovaties en aanpassingen. Hoewel dikwijls mislukt of niet toegepast, streefden velen ook in de latere periode vaak nog naar belangrijke vernieuwingen. In die zin was er eerder een constante technische ontwikkeling, waarbij grote en kleine innovaties elkaar afwisselden, zij het dat dit (nogmaals) sterk kon verschillen van gebied tot gebied en dat men na één belangrijke inventie vaak zeer lang dezelfde infrastructuur bleef gebruiken die dan af en toe miniem werd aangepast. Dat wat waterstaat betreft het traditionele beeld dus niet houdbaar is, heeft behalve met de predominantie van sociaal-economische factoren en de positie van netwerken en belangen, ook te maken met de aanwezigheid van een losse systeemstructuur over de volledige periode. Waterstaat kende lange tijd een zeer gedecentraliseerde bestuurlijke organisatie waar de lokale belangen konden op het regionale of puur technische overheersen. Dit voornamelijk lokale en gedecentraliseerde karakter liet veel ruimte voor conflicten en voor een zeker bestuurlijk onvermogen, wat tot gevolg had dat de wisselwerking tussen de systeemcomponenten onderling en tussen het systeem en de kenniscirculatie, zeer verschilde in tijd en ruimte. Er was wel een zekere samenhang tussen de systeemcomponenten, maar die was doorgaans vrij zwak. Voor kenniscirculatie bestonden dan weer weinig obstakels. Gegeven de losse systeemstructuur was die min of meer systeemafhankelijk, maar dan nog was het vaak niet het wetenschappelijke inzicht dan wel de sociale dimensie die het meest bepalend was. Toekomstige waterstaatshistorici zullen dan ook rekening moeten houden met deze nieuwe, meer complexe en genuanceerdere conclusies.

Raoul De Kerf
Universiteit Antwerpen
Centrum voor Stadsgechiedenis

Anna Tummers en Koenraad Jonckheere (eds.), *Art market and connoisseurship. A closer look at paintings by Rembrandt, Rubens and their contemporaries* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008) 192 p. ISBN 97-8908964-0321.

Met de bundel *Art market and connoisseurship: a closer look at paintings by Rembrandt, Rubens and their contemporaries* beogen de samenstellers Anna Tummers en Koenraad Jonckheere recent onderzoek naar vroegmodern connoisseurschap te integreren in het alsmat uitdijende onderzoek naar de vroegmoderne kunstmarkt. De bundel is samengesteld naar aanleiding van een door Tummers en Jonckheere georganiseerde conferentie in 2005 en met uitzondering van econoom Neil De Marchi zijn de auteurs allen kunsthistorici. De vijf artikelen en de inleiding behandelen hoe prijzen tot stand kwamen, wie de kwaliteit van een kunstwerk bepaalden, en hoe kunstenaars, handelaars en connoisseurs zich tot elkaar verhielden.

Zowel de inleiding van Erik Jan Sluijter als de bijdrage van Natasja Peeters stelt de vraag hoe concepten als kwaliteit, reputatie, authenticiteit, werden vertaald in geldelijke waarden. Waar Sluijter aan de hand van beschrijvende bronnen verschillende praktijken van waardebeoordeling door schilder en kunst koper introduceert, probeert Peeters onder andere op kwantitatieve wijze te identificeren uit welke elementen de prijs van Zuid-Nederlandse altaarstukken is opgebouwd. Zoals op de huidige kunst-

markt ook het geval is, speelden immateriële factoren, zoals reputatie, persoonlijke connecties en de koopkracht van de afnemer, een grote rol bij de totstandkoming van de prijs.

De bijdragen van Anna Tummers en Koenraad Jonckheere behandelen toeschrijvingen. Tummers beschrijft in haar eerste bijdrage hoe de beleving van authenticiteit en auteurschap in de zeventiende eeuw verschilde van de huidige. Hoewel het ook toen belangrijk was dat de hand van de meester zichtbaar was, hoefde het werk niet geheel en al door hemzelf te zijn geschilderd om bijvoorbeeld als ‘echte’ Rembrandt te gelden. Tummers laat overtuigend zien dat er in de zeventiende eeuw met een hiërarchische blik naar schilderijen werd gekeken, wat betekent dat niet alle stukken van de compositie even belangrijk werden geacht. In haar tweede bijdrage beantwoordt Tummers de vraag wie het meest gekwalificeerd werd geacht om kunstwerken te beoordelen. De aanname dat alleen kunstenaars de kwaliteit van een schilderij het beste konden beoordelen blijkt geen stand te houden. De rol van kenners in kwaliteitsbepaling op de kunstmarkt werd in de zeventiende eeuw steeds belangrijker.

Jonckheere demonstreert met behulp van kwantitatief onderzoek dat de wijze waarop toeschrijvingen tot stand kwamen, afhing van de belangen van de beoordelaar. Toeschrijvingen aan de vraagzijde (liefhebbers) werden gekenmerkt door precieze informatie, informele uitwisseling en transparantie, en aan de aanbodzijde (kunsthandelaars) juist door brede categorisatie. Hans van Miegroet en Neil De Marchi komen daarentegen tot de conclusie dat in achttiende-eeuws Parijs het juist de kunsthandelaars in Nederlandse schilderijen waren die een trend tot transparantie inzetten en versterkten. Hoewel dit artikel er het best in slaagt de relatie tussen kunstmarkt en connaisseurschap te behandelen, is het ook een vreemde eend in de bijt in een bundel over met name de zeventiende eeuw en de Republiek. De chronologische en geografische beperkingen van de bundel worden niet gespecificeerd en dit roept vragen op over de representativiteit van sommige bijdragen en het belang van verschillen in tijd en plaats. Ook wordt de distinctie tussen bovenkant en onderkant van de markt nauwelijks geëxpliciteerd en onderzocht. Hoe representatief zijn de kostbare Zuid-Nederlandse altaarstukken bijvoorbeeld voor de Nederlandse kunstmarkt als geheel?

De artikelen in deze bundel bieden nieuwe inzichten in verschillende aspecten van connaisseurschap en er wordt met een grote verscheidenheid aan bronnen en methoden gewerkt. Ook worden nuttige aanbevelingen gedaan voor zowel nieuw onderzoek als naar de manier waarop kunsthistorici naar connaisseurschap kijken (en naar zichzelf als kenners en liefhebbers). Helaas is de prominentie van de kunstmarkt in de titel misleidend: dit is bovenal een bundel over connaisseurschap. Doordat vragenstellingen over veranderingen op de kunstmarkt niet worden gesteld, blijven bredere conclusies uit, bijvoorbeeld over het belang van connaisseurschap als afhankelijke of onafhankelijke variabele in een veranderende kunstmarkt. De kunstmarkt beïnvloedt immers prijs- en kwaliteitsbepaling, en andersom kan waardebeepaling door kenners de kunstmarkt beïnvloeden.

Sluijter en Tummers geven bijvoorbeeld aan dat de rol en de waardering van kunsthandelaars steeds belangrijker werd in de zeventiende-eeuwse kunstmarkt, maar gaan niet in op de oorzaken en gevolgen hiervan. In hoeverre heeft dit te maken met bijvoorbeeld de toenemende specialisatie aan de aanbodzijde van de markt, en variatie in smaak aan de vraagzijde? En hoe verklaren we de tegengestelde observaties in de bijdragen van Van Miegroet & De Marchi en Jonckheere over transparantie op de kunstmarkt? Kunnen we deze toeschrijven aan verschillen in tijd en plaats, of

spelen andere factoren, zoals de kwaliteit van de verhandelde kunstwerken misschien ook een rol?

Art market and connoisseurschap is een interessant boek over verschillende elementen van connoisseurschap en vult daarmee een lacune in de kunsthistorische literatuur. Maar hoewel enkele bijdragen in deze bundel knap gebruik maken van sociaal-economische methoden, had de bundel als geheel baat kunnen hebben bij het gebruik van economisch-historische vraagstellingen over de kunstmarkt.

Claartje Rasterhoff

Universiteit Utrecht

Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis

Ilja van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648 – ca. 1748)* Studies stadsgeschiedenis 2 (Amsterdam: Aksant, 2007) 391 p. ISBN 978905260269.

In de zeventiende en achttiende eeuw trad er onder de hogere en middenstanden in West-Europese steden een ingrijpende verschuiving op in de vraag naar duurzame consumptiegoederen. De traditionele voorkeur voor een relatief beperkt assortiment van degelijke, duurzame en dure producten maakte in hoog tempo plaats voor een zucht naar modieuze artikelen die lichter, minder duurzaam en goedkoper waren, en in een veel breder en voortdurend veranderend assortiment werden geproduceerd. Ilja van Damme analyseert in zijn proefschrift de invloed van dit veranderend consumptiepatroon op de Antwerpse kleinhandel en in het bijzonder de rol die kleinhandelaars zelf in dit proces hebben gespeeld. Hij sluit hierbij aan bij het Engelse onderzoek dat de laatste jaren in de voetsporen van Neil McKendricks *consumer revolution* naar de vroegmoderne detailhandel op gang is. Maar hij deinst er niet voor terug de Angelsaksische literatuur stevig ter discussie te stellen en enkele verfrissend nieuwe hypothesen en verklaringen naar voren te brengen.

In het recente Angelsaksische onderzoek wordt steevast verondersteld dat de opmerkelijke verschuivingen in het stedelijke consumptiepatroon parallel liepen en deels werden veroorzaakt door economische bloei en bevolkingsgroei. Van Damme maakt duidelijk dat die verklaring weinig hout snijdt. Antwerpen beleefde in de zogenaamde 'ongelukseeuw' tussen 1648 en 1748 een periode van aanhoudende crisis, waarbij de luxe nijverheid grotendeels instortte en de stad meer dan dertig procent van haar bevolking verloor. Toch blijkt uit onderzoek van zijn promotor Bruno Blondé dat ook in de Scheldestad de degelijke wandtapijten, Spaanse leren stoelen en de luxe zijden stoffen het aflegden tegen licht behangpapier, met stof beklede biezen stoelen en goedkoop katoen, terwijl ook hier pruiken, snuifdozen, koffie-, thee- en chocolade(-servies) massaal hun intrede deden. Bovendien nam het aantal winkeliers ondanks de enorme bevolkingsafname aanzienlijk toe. Volgens Van Damme valt dit toenemende aantal winkeliers niet te verklaren als een overlevingsstrategie van verpauperde ambachtslieden en lijkt ze evenmin ten koste te zijn gegaan van markten en marskramers. *En passant* biedt hij een nieuwe verklaring voor de ineenstorting van de Antwerpse luxe nijverheid. Behalve het Franse protectionisme, de aanhoudende oorlogen en het falend industriële ondernemerschap van lokale kooplieden, was die volgens hem vooral het gevolg van de veranderende vraag. De Antwerpse welgestelden

verlangden in plaats van luxe nijverheid van eigen bodem steeds meer de modieuze nieuwigheden uit Parijs, en de lokale nijverheid was niet in staat hier creatief op in te spelen.

Als economische bloei en urbanisatie niet op zijn minst noodzakelijke voorwaarden vormden, hoe kan de *consumer revolution* dan worden verklaard? In de voetsporen van McKendrick wordt in de Engelse literatuur vaak verwezen naar winkeliers die met verleidelijke krantenadvertenties, etalages en winkelinterieurs en een nieuw systeem van vaste en zichtbare prijzen hun klanten tot een nieuwe consumptiecultuur zouden hebben bekeerd. Er zou zelfs al in de achttiende eeuw sprake zijn geweest van een heuse *retail revolution*. Van Damme toont dat de verklarende waarde van deze nieuwe verleidingstechnieken voor Antwerpen zeer beperkt is. In de *Gazette van Antwerpen* nam de advertentieruimte en het aantal commerciële advertenties tussen 1700 tot 1750 beduidend toe. Maar dit nieuwe medium werd door de meeste kleinhandelaren nog niet of nauwelijks omarmd; er worden nauwelijks vaste prijzen genoemd en de advertenties zijn eerder gericht op het verstrekken van informatie dan op het verleidelijk aanprijzen van de producten. De presentatie van de meeste winkels aan de straatzijde met open vensters en producten op de stoep bleef vrij traditioneel, en afgezien van een toenemend aantal stoelen, spiegels, schilderijen en hier en daar een volledig ingerichte theesalon bleven de meeste winkelinterieurs vrij sober.

Welke sturende rol kleinhandelaars dan wel in de *consumer revolution* hebben gespeeld, staat centraal in de tweede helft van dit boek. Van Damme beklemtoont dat het achttiende-eeuwse detailhandelssysteem in Antwerpen, net als in voorgaande eeuwen nog altijd primair was gebaseerd op de persoonlijke relatie tussen verkoper en klant. Op basis van procesdossiers en meerseniersarchieven laat hij zien dat kredietwaardigheid, eerlijke prijsstellingen, contacten en expertise onverminderd de basis legden voor de reputatie van de winkelier en het vertrouwen tussen hem en de klant. Sterker nog, Van Damme betoogt dat het belang van de persoonlijke verkooponderhandeling juist in de achttiende eeuw eerder toe- dan afnam. Niet de moderne verleidende retailstrategieën, maar de creatieve aanpassing en intensivering van het traditionele, persoonlijke systeem van loven en bieden alsook een ruimhartiger kredietverlening speelden volgens hem in de *consumer revolution* een cruciale rol. Door in het persoonlijk contact met de klant nadrukkelijker hun persoonlijke expertise in de strijd te gooien en zich als noodzakelijke middelaars te presenteren tussen vraag en aanbod, wisten kleinhandelaars het nieuwe assortiment in het consumptiepatroon van hun klanten te integreren. Zonder een nieuwe monocausale verklaring voor de *consumer revolution* te willen bieden, betoogt Van Damme dat winkeliers met deze creatieve intensivering van traditionele verkooptechnieken de verschuivende consumptiebehoeften voor modieuze en nieuwe producten doorslaggevend hebben versterkt.

In zijn voorwoord beschrijft Van Damme zijn onderzoek als 'een worsteling die, in alle eerlijkheid, nog steeds niet is beslecht'. Inderdaad komt de lezer wel eens niet aan zijn trekken wanneer de auteur bij interessante passages over winkelinterieurs, winkelkaarten of de sociale differentiatie van klanten te snel begint over tijdgebrek, brontechnische problemen en de noodzaak voor vervolgonderzoek. Met name over de adviserende rol van de kleinhandelaar, zo cruciaal in het betoog, zou ik graag meer materiaal hebben willen zien. De procesdossiers die als 'ruggengraat' van de studie worden gepresenteerd blijken in dit opzicht minder relevant dan verwacht. Niettemin, Van Dammes kritiek op de Angelsaksische neiging om de achttiende-eeuwse detailhandel zo modern mogelijk voor te stellen is zeer verfrissend, en de nieuwe dwarsver-

banden, hypotheses en verklaringen die hij presenteert – en die via tijdschriftartikelen in *Business History*, *Continuity and Change* en *Economic History Review* inmiddels ook een breed publiek hebben bereikt – maken zijn boek en de auteur ook internationaal een veelbelovende aanwinst in het veld.

Jan Hein Furnée

Universiteit van Amsterdam

Frans Thuijs, *De ware Jaco. Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en zijn leven na de dood* (Hilversum: Verloren, 2008) 443 p. ISBN 978-90-8704-031-4. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit 2007.

De Amsterdamse volksheld Jaco of 'Sjako', de 'Robin Hood' van Amsterdam, is gebaseerd op een historische persoon, maar daar is ook alles wel mee gezegd. Frans Thuijs, Amsterdammer van geboorte en opgegroeid met verhalen over Jaco, is de mythe nu te lijf gegaan in een lijvig proefschrift, verdedigd aan de Vrije Universiteit. Het proefschrift is een 'criminele biografie', die uiteen valt in een eerste deel waarin de schaarse gegevens over Jaco's leven aan elkaar worden verbonden, een tweede deel dat fungeert als 'criminele kroniek' van Jaco en zijn medeplichtigen, een derde deel gewijd aan het proces tegen Jaco en een vierde deel gewijd aan het *nachleben* van Jaco en zijn opgang als Amsterdamse volksfiguur. Thuijs heeft zijn netten wijd geworpen en op basis van uitvoerig onderzoek in gerechtelijke archieven in Nederland en daarbuiten een minutieuze reconstructie gemaakt van leven, milieu, proces en mythe van Jaco.

Jacob Frederik Muller (1690-1718), alias Jaco, was waarschijnlijk een oorlogsvluchteling uit Oost-Europa die met zijn familie een collectezwendel opzette. Jaco zelf ging het dievenpad op, totdat hij in 1716 werd gearresteerd in Amsterdam. Hij werd ter dood veroordeeld, waartegen hij, uiteindelijk vergeefs, in beroep ging bij het Hof van Holland. In 1718 vond Jaco alsnog de dood onder beulshanden. Als gevolg van zijn handelen werd zelfs een 'Edictum Jacotianum' aangenomen, dat voortaan hoger beroep voor eerder aan den lijve gestraften verbood.

Doordat Thuijs zich heeft geconcentreerd op één specifieke persoon en zaak, die zich overigens over meerdere locaties uitstreckte, heeft zijn onderzoek geresulteerd in een dwarsdoorsnede van de Nederlandse rechtspraak van die dagen, waarmee zijn proefschrift een nuttige aanvulling is op eerder rechtshistorisch onderzoek. Thuijs gebruikt in feite de zaak Jaco om te illustreren hoe die rechtspraak nu eigenlijk werkte, en komt daarbij tot interessante bevindingen. Wetten en verordeningen werden vooral opgevat als richtlijnen die naar gelang de omstandigheden meer of minder konden worden opgevolgd. Zo werd van de regel, dat een doodstraf alleen kon worden opgelegd als er een bekentenis was afgelegd, nog wel eens afgeweken – bijvoorbeeld in het geval van Jaco. Elke stad deed het bovendien anders. Hoewel de meeste gerechten intensief samenwerkten in het geval van jurisdictie-overschrijdende criminaliteit, voer het eigenzinnige Amsterdam nog wel eens een eigen, soms tegenwerkende, koers. Thuijs laat overtuigend zien dat de rechtspraak in Amsterdam bepaald niet representatief was voor de rest van de Republiek en dat de rechtspraak bovendien kon veranderen in de loop der tijd. Een zekere mate van willekeur werd normaal gevonden en precedentes waren niet altijd maatgevend. Het 'Edictum Jacotianum',

zo laat Thuijs zien, was vooral een gelegenheidswetje, bedoeld om de Amsterdamse boosheid over de hoge kosten van Jaco's beroep te kalmeren. Het werd naderhand nauwelijks toegepast, mogelijk omdat dit soort beroepen zelden voorkwam.

Thuijs laat ook zien hoe Amsterdam er veel aan gelegen was om Jaco op het rad te kunnen leggen. Dat blijkt duidelijk uit de correspondentie tussen Amsterdamse schout en Haags hof, maar ook – al gaat Thuijs daar wat aan voorbij – door nadrukkelijk van stadswege het Amsterdamse publiek te wijzen op de misdaden van Jaco door een verslag daarvan en het vonnis in goedkope druk te verspreiden. Thuijs slaagt er echter niet in om de Amsterdamse gebetenheid op Jaco overtuigend te verklaren. Veelvuldig hint hij er op dat Jaco wellicht een oneerlijk proces heeft gekregen, waarbij vooral de Amsterdamse schout Ferdinand van Collen (1651-1735) onder zware verdinking komt te staan, maar doorslaggevend bewijs daarvoor ontbreekt, en hij schrikt dan ook terecht terug voor zo'n conclusie. Hoewel Thuijs wel een poging doet om de motieven van de schout onder de loep te nemen, richt hij zich nogal eenzijdig op de persoon en positie van de schout en diens verhouding tot het Amsterdamse patriciaat, maar heeft hij te weinig oog voor de rol die de publieke opinie zeker zal hebben gespeeld. Mede daardoor blijft onduidelijk waarom een terechtstelling van Jaco zo belangrijk was.

Ook waar het de beschrijving en bespreking van Jaco's *Nachleben* betreft, heeft Thuijs niet alles eruit gehaald wat er in zit. Terecht is hij zeer wantrouwend tegenover de achttiende-eeuwse beschrijvingen van Jaco's daden en einde, die hij plaatst in het in de achttiende eeuw populair geworden genre van de criminele biografie, maar het begrip van de mythevorming rondom Jaco had zich kunnen verdiepen als hij die had vergeleken met de mythevorming rondom andere beruchte roverhoofdmannen als Schinderhannes en de Achtkante Boer, die veelvuldig voorkomen in volksverhalen. Als gevolg daarvan is Thuijs er bijvoorbeeld wel in geslaagd alle namen van Jaco's mythische medeplichtigen thuis te brengen als andere criminelen die tussen 1716 en 1730 op het schavot terechtkwamen, maar heeft hij de 'Agtkanten Boer' niet thuis kunnen brengen. Een vergelijking tussen deze volksverhalen en die rondom Jaco had wellicht een helderder beeld opgeleverd van fictie en werkelijkheid in de 'Jaco-literatuur'.

Kortom, Thuijs' studie is een nuttige aanvulling op de gestaag groeiende rechtshistorische literatuur over de Republiek, maar laat nog veel vragen onbeantwoord. Maar hoewel het laatste woord over Jaco dan ook nog niet gezegd is, is *De ware Jaco* voortaan wel het uitgangspunt voor verder onderzoek naar en nadere duiding van het geval Jaco.

Henk Looijesteijn

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Frank Suurenbroek, *(On)begrensd land. De transformatie van de stadsrand van Haarlem* (Bussum: THOTH, 2007) 272 p. ISBN 978-90-6868-446-9. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam 2006.

Het afgelopen decennium werd gekenmerkt door een (hernieuwde) aandacht voor ruimte als een actieve variabele in het historisch onderzoek, in die mate zelfs dat sommige onderzoekers spreken over een heuse *spatial turn* in de geschiedschrijving. De meest belangrijke stimulans kan wellicht worden gevonden in de democratisering

van het Geografisch Informatie Systeem (GIS), waarmee ruimtelijke gegevens digitaal kunnen worden bewerkt en verwerkt. De ontwikkeling van wat wordt aangeduid als het Historisch GIS, waarbij de term historisch voornamelijk verwijst naar de specificiteit van het archivalisch bronnenmateriaal dat in digitale vorm dient te worden omgezet alvorens het kan worden ingevoerd, is een relatief nieuw gegeven. De voorliggende studie van Frank Suurenbroek sluit aan bij deze evolutie en vormt daarmee één van de eerste praktische voorbeelden van een Nederlandstalige studie die uitvoerig gebruik maakt van het GIS als methode voor historisch onderzoek.

De keuze voor Haarlem mag enigszins verwonderlijk heten. Niet alleen volgt deze stad in de vroege negentiende eeuw een eerder atypische ontwikkeling – waar de meeste West-Europese steden in deze periode worden gekenmerkt door een demografische expansie, wordt Haarlem geconfronteerd met een daling van het inwoneraantal, met alle gevolgen voor de ontwikkeling van het fysieke patroon van dien – maar bovendien blijkt uit de bibliografische referenties dat de negentiende-eeuwse stad, haar verschillende wijken en de omliggende gemeentes geen onontgonnen onderzoeksgebied vormen. Desondanks opteert Suurenbroek voor een studie van de Haarlemse stadsrand, een gebied dat bestaat uit de stadsvrijheid en een aantal autonome buurtgemeentes, en dit vanuit de premisse dat niet alle ontwikkelingen in de rand kunnen worden teruggevoerd op de stedelijke veranderingsprocessen. Met deze stelling voor ogen beoogt hij een unieke bijdrage te leveren aan de (historische) studie naar de stadsrand in het algemeen, en de ontwikkeling van ‘groot-Haarlem’ in het bijzonder. In de drie delen onderzoekt de auteur de ruimtelijke ontwikkelingen in dit gebied en analyseert hij de rol van de materiële en menselijke factoren in dit proces. Delen één en twee verlopen nagenoeg volgens hetzelfde stramien: voor het jaar 1832 (deel 1) en 1900 (deel 2; al vermeldt Suurenbroek hiervoor wel dat het geschetste beeld beter wordt beschouwd als een weergave van de situatie in het laatste decennium van de negentiende eeuw dan als de toestand in het jaar 1900) bestudeert hij, met het kadaster als voornaamste bron, de fysieke omstandigheden, de ruimtelijke structuur, de functies en het grondbezit van dit gebied. Hiertoe verdeelt hij de stadsrand in vier kwadranten waarop hij telkens nauwgezet dezelfde oefening toepast. In deel drie tracht hij de meest ingrijpende veranderingen in deze periode, die hij aanduidt als zijnde de ontwikkeling van de woningbouw, de industrie en landbouw, te duiden aan de hand van de actoren en institutionele factoren die hij verantwoordelijk acht voor deze evolutie. Door de veranderingen te verbinden aan zowel ruimtelijke factoren als aan institutionele en particuliere actoren, illustreert Suurenbroek de verscheidenheid van de stadsrand die zich, net als de stad zelf, niet eenduidig heeft ontwikkeld. Bovendien toont hij hiermee aan dat de transformatie van dit gebied het resultaat is van een complex samenspel van zowel menselijke als materiële elementen, en niet kan worden gezien als de uitkomst van het uitgekiend plan van één enkele actor.

Toch dreigt deze studie te verzanden in een narratief betoog, niet in het minst omwille van de gekozen onderzoeksmethode. Het gebruik van GIS levert weliswaar heel wat indrukwekkend kaartmateriaal op, maar toch kan de lezer zich niet van de indruk ontdoen dat de inspanning die deze arbeidsintensieve methode vereist hier niet in verhouding staat tot de uiteindelijke opbrengst. Vooral in delen één en twee van het proefschrift lijkt de methode de bovenhand te krijgen op de vraagstelling en komt de meerwaarde die GIS aan dit type onderzoek wordt verondersteld te leveren niet duidelijk uit de verf. Bovendien herleidt de focus op de methode het dynamisch proces dat de ruimtelijke transformatie van de stadsrand is tot een eerder statisch gegeven.

De optie om de toestand van 1832 op een thematische wijze te vergelijken met deze van 1900 – die dan nog eens *niet* de toestand van 1900 blijkt te zijn – verhindert de lezer zicht te krijgen op de reële ontwikkelingen die zich in de tussenliggende 70 jaar hebben voltrokken. Zo blijven eventuele versnellingen, vertragingen, verschillen en interacties in het proces grotendeels buiten beeld. Anderzijds dreigt de soms al te nadrukkelijke focus op de stadsrand als autonoom gebied het onderwerp van deze studie te veel los te willen zien van de ontwikkelingen in de oude binnenstad, en dit in een periode waarin door het slechten van de stedelijke omwallingen de grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ juist steeds meer ging vervagen. Ook hier lijkt de indruk te ontstaan dat het tijdrovende gebruik van het GIS het verzamelen en analyseren vanrijkend kwalitatief bronnenmateriaal – waardoor heel wat van deze kritiek zou kunnen worden opgevangen – naar de achtergrond heeft verdrongen.

(On)begrensd land biedt zeker interessante lectuur voor wie zich wenst te verdiepen in de geschiedenis van Haarlem en de studie van de (negentiende-eeuwse) stadsrand, maar het levert vooral een interessante illustratie van de mogelijkheden en valkuilen die het werken met GIS met zich meebrengt.

Stephanie Van Houtven
Vrije Universiteit Brussel
Departement Geschiedenis

P.E. Werkman en R. van der Woude, *Wie in de politiek gaat is weg? Protestantse politici en de christelijk-sociale beweging* (Hilversum: Verloren 2009) 366 p.
 ISBN 978-90-8704-105-2.

In deze bundel biografische schetsen staat het verwijt aan de cnv-voorman C. Smeenk, toen hij in de jaren twintig de overstap naar het parlement maakte, centraal: eenmaal in de politiek zou hij zijn strijdmakkers vergeten zijn. De samenstellers van de bundel stellen terecht een vraagteken bij deze veel gehoorde opvatting. Deze opvatting kan al gerelativeerd worden door de veranderingen in de politieke cultuur van de afgelopen twee eeuwen. In de negentiende eeuw van Thorbecke regeerde de elite zonder last of ruggespraak. Parlementariërs behoorden onafhankelijk te zijn en het landsbelang te dienen. De rijke Friese houthandelaar Walle Oppedijk (1834-1893), die zijn wortels had in de strijd voor het christelijk onderwijs, gold als een dergelijk standspoliticus. Eenmaal in de Tweede Kamer was hij het christelijk onderwijs niet vergeten, maar door de mores van de tijd boog hij zich over de postwet en de bootverbinding tussen Enkhuizen en Stavoren.

Nu heeft de onafhankelijke politicus van Thorbecke nooit echt bestaan, maar het contrast met de ‘beginselpolitiek’ die met Abraham Kuyper en Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan het einde van de negentiende eeuw opkwam was groot. Deelbelang en algemeen belang botsten, soms werd het deelbelang zelfs boven het algemeen belang gesteld. De verontwaardiging bij de oude regenten was groot, de strijd van de nieuwkomers was meeslepend, kortom politiek werd leuk.

Belangenbehartiging werd onderdeel van de politiek en mondde in de hoogtijdagen van de verzuiling uit in onbeschaamd lobbyen. Barend Biesheuvel (1920-2001) was hier een voorbeeld van. Als Kamerlid besprak hij zijn eigen ingebrachte voorstellen van het Landbouwschap en van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond waar hij

respectievelijk vicevoorzitter en secretaris van was. Hij deed als Kamerlid deze werkzaamheden erbij, wat in de jaren vijftig niet ongebruikelijk was. Zonder blikken of blozen sprak hij in de Kamer als bestuurder van de СВТВ. Het was niet zozeer een zaak van pet verwisselen, Biesheuvel droeg soms drie petten tegelijk. Geheel onomstreden was zijn optreden niet. Zijn eigen partijleider Jelle Zijlstra keurde het af.

Eenmaal minister geworden was het afgelopen met de directe belangenbehartiging. Biesheuvel kwam tegenover de landbouworganisaties te staan: 'dat was in het begin wel even wennen. De ene week een verhoging van de melkprijs vragen en hem daarna zelf vaststellen; dat zijn twee uiteenlopende bezigheden'. (p. 250). De conflicten volgden, de verhoudingen werden koel. Biesheuvel kwam klem te zitten tussen de wensen van de landbouworganisaties en de strikte begrotingsdiscipline.

Na de consensus van de verzuiling kwam de polarisatie en de meerdere petten verdwenen uit het zicht. Achter de Kamerschermen werd de lobby voortgezet. Over hoe dat in zijn werk ging hult dit boek zich in stilzwijgen. Dat is een gemiste kans. Hannie van Leeuwen (1926), Koos Andriessen (1928) en Louw de Graaf (1930) hadden specifiek op het thema van het boek geïnterviewd kunnen worden. Met name over Andriessen, die door het blad *De Tijd* vanwege zijn vele commissariaten in 1989 uitgeroepen werd tot de machtigste man van Nederland, moet meer te melden zijn dat een citaat van hemzelf: 'maar *macht*, nee, *macht* heb ik natuurlijk niet'. (p. 303). De drie geportretteerden zullen met genoeg deze brave, bijna hagiografische schetsen gelezen hebben, die aan het thema van het boek weinig bijdragen.

De bundel geeft geen duidelijk inzicht in de relatie tussen het maatschappelijk middenveld en de politiek, maar dat was in deze opzet ook niet te verwachten. Het boek laat aan de hand van de verschillende portretten wel fraai de spanning tussen beide zien. Het boeiende en de kracht van de bundel is dat door de verschillende biografische invalshoeken een zeer gevarieerd licht geworpen wordt op het uitgangspunt. Van de Amsterdamse aannemer-burgemeester Willem van der Vlugt, via de boerenpopulist Anthonie Colijn tot aan de beroepsbestuurder De Graaf laat deze bundel toch vooral zien hoe sterk in dat bovengenoemd spanningsveld het persoonlijke element een rol speelt.

Arno Bornebroek

Onafhankelijk historicus

Cas Wouters, *Informalisering. Manieren en emoties sinds 1890* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008) 388 p. ISBN 978-90-351-3289.

In dit boek presenteert socioloog Cas Wouters (1943) een brede interpretatie van de richting waarin 'het civilisatieproces' zich in de twintigste eeuw in het Westen heeft ontwikkeld. Het boek draagt daarmee sterk het stempel van de Amsterdamse school van Sociologie die de zogeheten figuratiesociologie met civilisatietheorie van Norbert Elias (1897-1990) vanaf de jaren zestig in het sociaalwetenschappelijk debat introduceerde. Wouters, later werkzaam in Utrecht, heeft zijn hele professionele leven gewijd aan de toepassing, aanvulling en verfijning van Elias' theorie. Daarin ligt tegelijkertijd de kracht en de zwakheid van dit boek.

Uitgangspunt van het boek is dat de veranderende omgangsvormen tussen sociale groepen zoals Wouters die uit manieren- en etiquetteboeken meent te kunnen

afleiden, ons niet alleen informeren over de machtsbalans tussen gevestigden en buitenstaanders maar ook over de onderliggende sociale gevoeligheden en collectief gevormde persoonlijkheidsstructuren. In de twintigste eeuw zijn deze omgangsvormen in westerse samenlevingen (behalve Nederland worden Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten besproken en vergeleken) beduidend losser geworden – een proces waarvoor Wouters het begrip ‘informatisering’ gemunt heeft. Volgens Wouters impliceren deze lossere, meer informele omgangsvormen niet dat er minder eisen worden gesteld aan de zelfbeheersing in het sociale verkeer. Integendeel, de op het oog authentiekere en ‘natuurlijker’ omgangsvormen vergen juist een hoger collectief niveau van zelfbeheersing want het betreft een beheerst loslaten van emotieregulering – een ‘controlled decontrolling of emotional controls’ om met Elias te spreken – die zich in elk land weer op een andere manier manifesteert. Dit is echter alleen mogelijk in (delen van) samenlevingen waar het civilisatieproces zover gevorderd is en de zelfbeheersing in de omgang met anderen zozeer geïnternaliseerd, dat het versoepelen van externe normen niet tot een totaal verlies van beheersing en sociale chaos leidt.

Wouters vergelijkt dit proces met de wijze waarop kinderen eerst moeten leren hun emoties te beheersen voordat ze later kunnen leren deze op beheerste wijze te uiten. Hoewel deze vergelijking op het eerste gezicht verhelderend werkt, vallen er wel vraagtekens te stellen bij dit denken in ontwikkelingsfasen voor samenlevingen dat herinnert aan de speculatieve geschiedfilosofie van Spengler. In een spannend laatste hoofdstuk blijkt Wouters nogal ver te gaan in de Freudiaanse wijze waarop hij sociale en collectieve psychische processen met elkaar verbindt. Hier presenteert hij drie verschillende persoonlijkheidstypen die elkaar als dominante persoonlijkheidsstructuur in het westen in de tijd zouden zijn opgevolgd en die ieder een verschillende verhouding tussen het ‘id’, ‘ego’ en ‘superego’ zouden kennen, inclusief verschillen in het beheersen van gevoelens als seksuele aantrekking, vriendschap, boosheid, groepstrots, sociale smetvrees, statusangst, schaamte-angst, zelf-angst, instant-intimiteit en instant-vijandschap. Inderdaad, Wouters schrikt niet terug voor de introductie van neologismen. Momenteel zouden we in het westen in een overgangsfase zitten naar een nieuw emotie-regiem waarin (na een periode van onderdrukking van ongeveer een eeuw) weer opnieuw doch beheerst uiting kan worden gegeven aan gevoelens die gerelateerd zijn aan sociale superioriteit en inferioriteit zoals trots en schaamte, woede en angst, zelfverheffing en jaloezie.

De grote motor achter al deze ontwikkelingen zijn volgens Wouters de veranderende sociale verhoudingen geweest, ondersteund door de overgang van autoritaire naar minder autoritaire staatsvormen, met op de achtergrond een rol voor economische ontwikkelingen. Het gaat telkens om de dynamiek tussen ‘gevestigde coterieën’ en zich emanciperende groepen (zakenmensen, arbeiders, vrouwen, jongeren, etnische en religieuze minderheden) die in een proces van sociale integratie toegang weten te krijgen tot de sociaal-politieke elite die zich vervolgens weer met nieuwe dwingende omgangscodes probeert af te sluiten voor de volgende sociale groep die aan de poort klopt. De subtiliteit van die omgangscodes hangt sterk af van de sociaalpsychologische ontwikkelingsfase van de desbetreffende maatschappij dan wel klasse, die weer samenhangt met de machtsbalans tussen de verschillende groepen en de staatsvorm waaronder men leeft. In deze moderne tijd van mondialisering geven deze verschillen tevens spanningen tussen westerse samenlevingen en niet-westerse samenlevingen die nog niet toe zijn aan de deregulering van emoties zoals die zich in het Westen

manifesteert en deze soms met geweld afwijzen. Terwijl Wouters hier raakt aan wat hij noemt 'het taboe op het bespreken van fasen in sociale en psychische processen' (p. 328) – een taboe dat hij probeert te slechten – vormen deze laatste hoofdstukken het meest vernieuwende deel van zijn boek dat mijn denken het meeste prikkelde.

In deze samenvatting heb ik het jargon proberen te vermijden dat wel zeer dominant in Wouters' boek aanwezig is en het bij tijd en wijle onleesbaar dreigt te maken. Ook de vele herhalingen stellen het doorzettingsvermogen van de lezer op de proef en maken het boek veel omvangrijker dan in principe nodig was geweest. Op andere plaatsen had ik juist graag een uitgebreider, en vooral historisch beter onderbouwd betoog gezien, bijvoorbeeld daar waar Wouters de latere Nederlandse habitus bij ontstentenis van een hofcultuur rechtstreeks verbindt met de wijze waarop de hoge heren in de zeventiende-eeuwse Staten-Generaal met elkaar tot besluiten kwamen (p. 216). Mogelijk is het territoriumdrift die mij hier parten speelt, maar op meerdere plaatsen vind ik het problematisch dat Wouters zijn historische kennis soms meer op publicaties van sociale wetenschappers dan op die van historici lijkt te baseren, zoals hij ook bij het bespreken van niet-westerse samenlevingen geen antropologische literatuur aanhaalt. Het zorgt ervoor dat ik het historische beeld dat hij in snelle streken weet te schetsen vaak niet herken uit de literatuur waarmee ik bekend ben. Wouters is bepaald selectief geweest in zijn literatuuronderzoek: ook auteurs als Bourdieu en De Botton ontbreken in zijn literatuurlijst terwijl hij wel veelvuldig de begrippen 'habitus', 'cultureel kapitaal' en 'statusangst' hanteert. In *Informalisering. Manieren en emoties sinds 1890* presenteert Wouters met andere woorden zijn eigen netwerk van sociologen, zijn eigen theoretische raamwerk met kenmerkend jargon en zijn eigen favoriete historische bron – etiquetteboeken – waar hij verdergaande conclusies aan durft te verbinden dan doorgaans bij academici het geval is. Het resultaat is een interessante en tot nadenken stemmende studie die zich echter niet eenvoudig met ander historisch werk zal laten verbinden.

Dorothee Sturkenboom
Roosevelt Academy Middelburg en
Universiteit Utrecht

Eric Slot en Hans Moor, *Wibaut. Onderkoning van Amsterdam* (Amsterdam: Bert Bakker, 2009) 280 p. ISBN 978-90-351-35239.

De sociaal-democraat Florentinus Marinus ('Floor') Wibaut (1859-1936) was een van de bekendste en invloedrijkste wethouders in de Nederlandse geschiedenis. Van 1907 tot 1931 was hij raadslid en wethouder in Amsterdam. Deze onge kroonde onderkoning kreeg dan ook snel de bijnaam 'Wibaut de Machtige'. Hij was zeer invloedrijk in de ontwikkeling van Amsterdam tot een proeftuin van de verzorgingsstaat.

Naar aanleiding van zijn geboorte, 150 jaar geleden in Vlissingen, vonden er gedurende 2009 diverse activiteiten plaats in het kader van het 'Wibautjaar' (www.150jaar-wibaut.nl). Billboards met kenmerkende uitspraken verschenen in het Amsterdamse straatbeeld: 'Van democratie niets dan goeds. Maar als tijdsbesparing is ze kennelijk niet bedoeld'. Tentoonstellingen vonden plaats, een wandelroute werd uitgestippeld en het populaire geschiedenisprogramma *Andere Tijden* zond een documentaire uit. Het Stadsarchief Amsterdam vormde het decor van de boekpresentatie 'Wibaut.

Onderkoning van Amsterdam', geschreven door de journalist Eric Slot en Hans Moor, de voormalig directeur Financiën van Amsterdam.

Floor Wibaut, geboren in Vlissingen in 1859, werd rijk als houthandelaar. Zoals zo vele andere sociaal- of linksliberalen had hij onvrede met de bestaande situatie en achtte hij het noodzakelijk dat de overheid ingreep om onder meer de 'sociale kwestie' aan te pakken. Hij schoof verder op naar links en kwam via de politieke stroming van de radicalen, aangevoerd door onder andere Willem Treub, in aanraking met de sociaal-democratie. Daarbinnen behoorde hij lange tijd tot de marxistische vleugel.

In Amsterdam richtten de radicalen zich met hun 'morele politiek' vooral op de eigen lokale gemeenschap. Onder aanvoering van wethouder Treub waren de radicalen in staat om van 1893 tot 1896 een stempel te drukken op het beleid. Een aantal nutsvoorzieningen als gas, water, telefoon en tram brachten zij over in eigendom van en exploitatie door de gemeentelijke overheid. Enige jaren later zouden de sociaal-democraten het werkerrein van de gemeente verder verruimen.

Wie Wibaut zegt, zegt ook 'wethouderssocialisme'. Samen met zijn vriend P.L. Tak, die eveneens via de stroming van de radicalen bij de SDAP terecht kwam, richtte hij in 1907 het maandblad 'De Gemeente' op. Dit was het blad voor SDAP-gemeenteraadsleden, dat ervoor zorgde dat zij goed geïnformeerd en geschoold werden.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog trad het voormalig raadslid aan als wethouder van de levensmiddelenvoorziening. Deze was gebrekkig. Door middel van gaarkeuken, 'De trog van Wibaut', probeerde hij hier iets aan te doen. Bij het aardappeloproer van juli 1917 voelde het college van B&W zich genoodzaakt om leger en politie in te zetten.

Tot 1919 fungeerde hij als wethouder Volkshuisvesting ('Wie bouwt? Wibaut!'). In deze periode legde hij de fundamenten voor de grootschalige woningbouw die vooral onder zijn opvolger en partijgenoot Monne de Miranda tot ontwikkeling zou komen.

Vanaf 1921 was Wibaut wethouder Financiën en Gemeentebedrijven. Als ondernemer had hij de verspillingen van het kapitalisme van nabij leren kennen. Rood is duur, was de klacht van zijn politieke tegenstanders – en hij gaf ze gelijk. Hij voerde progressieve inkomstenbelasting in en maakte de gemeentebedrijven efficiënt en winstgevend.

Na de eerdere publicatie in 1968 van de dissertatie 'F.M. Wibaut. Mens en magistraat' door Gilles Borrie is de vraag natuurlijk gerechtvaardigd of dit nieuwe boek iets toevoegt. 'Wibaut. Onderkoning van Amsterdam' diende in het jubileumjaar waarschijnlijk een groter publiek te bereiken met een toegankelijker en minder volumineuze uitgave. Het boek is vooral een reconstructie van de debatten gevoerd door raadslid en wethouder Wibaut aan de hand van de verslagen daarover in het Gemeenteblad en de reacties daarop in de pers. De publicatie is op diverse plaatsen langdradig en te gedetailleerd. Dat is een keuze, maar daarbij moeten de feiten natuurlijk wel blijven kloppen en mogen er nog steeds eisen worden gesteld aan de verzorging van het boek.

Zo wordt van de twee auteurs slechts Eric Slot in het 'woord vooraf' genoemd. Zonder meer slordig zijn de auteurs waar het de verschillende politieke en vakbondstromingen betreft. De gedachte dringt zich op dat ze het ook echt niet weten. De radicalen waren geen radicale liberalen, want zij wilden juist breken met het *laissez faire* principe. David Wijnkoop en Henriette Roland Holst zijn volgens de auteurs in 1918 lid van de SDAP, terwijl Wijnkoop op een andere plaats in het boek in het jaar 1917 weer lid is van de Communistische Partij. Beide beweringen zijn onwaar en dat geldt evenzeer voor het vermelde jaar waarin Troelstra op 10 november in het Rotterdamse Verkooplokaal zijn zogeheten revolutionaire hield. Dat is niet 1917, maar een jaar later. De in deze periode in de hoofdstad sterk aanwezig zijnde federatieve vakbondsstro-

ming van het radicale Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) weten de auteurs niet te positioneren ten opzichte van het sociaal-democratische nvv.

Ron Blom

Stadsarchief Amsterdam

Karin Bijsterveld, *Mechanical sound. Technology, culture and public problems of noise in the twentieth century* (Cambridge/Londen: The MIT Press, 2008) 350 p.
ISBN 978-0-262-02639-0.

Geluid is overal. Gewenst of ongewenst. Alle geluid is van nature een persoonlijke beleving, maar het kan invloed hebben op het individu (overlast tussen burens) of het collectief (een overvliegend vliegtuig).

In *Mechanical sound. Technology, culture and public problems of noise in the twentieth century* beschrijft Karin Bijsterveld de opkomst, definiëring en problematisering van geluid en dan met name mechanisch geluid. Het onderzoek plaatst Bijsterveld in een srs traditie (Science and Technology Studies) waarbij ze speciale aandacht geeft aan ‘Technologisch Determinisme’ (technologie ontwikkelt zich autonoom en de samenleving past zich aan). Deze houding wordt bestudeerd aan de hand van sociaal en radicaal constructivistische theorie, waarin juist de co-evolutie van wetenschap, technologie en cultuur centraal staat (gebaseerd op het werk van Bijker, Hughes, Pinch en Latour).

Geluid dat als overlast wordt ervaren is meestal onregelmatig en onverwacht. In het boek worden vier specifieke plaatsen van geluidsoverlast behandeld: de werkvloer, de publieke stedelijke omgeving, de privésfeer en vliegtuiglawaai.

Door industrialisering werd rond 1900 geluidsoverlast op de werkvloer een steeds groter probleem. Aanvankelijk werd er weinig aandacht besteed aan het voorkomen van gehoorschade. Er was onder arbeiders zelfs weerstand tegen het dragen van gehoorbeschermers. Tegelijkertijd waren er wel inspanningen van technici om machines stiller te maken, maar dit was om machines efficiënter te laten draaien, niet om geluidsoverlast terug te dringen. Binnen fabrieken werden wel geluidsarme zones ingericht, maar wetgeving om arbeiders te beschermen was er nog lang niet.

Geluid veroorzaakte overlast, maar werd ook aangewend om het werktempo te beïnvloeden. In 1938 beschreef Philips aan welke eisen muziek op de werkvloer moest voldoen om de productiviteit te stimuleren. Muziek moest niet te sentimenteel zijn en geen uitgesproken ritme hebben. Met name een constant ritme werd gezien als middel om verveling onder arbeiders tegen te gaan.

In de stad is met de opkomst van de auto het geluid in de publieke omgeving ook sterk toegenomen na 1900. Uit onderzoek kwam naar voren dat overlast bestond uit met name onregelmatig geluid veroorzaakt door mensen die schreeuwden en toeterden. Verschillende intellectuele groepen kwamen rond de jaren twintig in opstand tegen geluidsvervuiling van de straat. Een van de oplossingen om geluidsoverlast tegen te gaan was het opzetten van geluidsetiquette campagnes. Gaandeweg werden ook in het verkeer steeds meer auditieve signalen vervangen door visuele varianten (bijvoorbeeld het stoplicht).

Geluidsoverlast was een van de stimulansen om te komen tot een standaard voor het meten van geluid. In 1937 stelde het *International Committee on Acoustics* (ICA) twee verschillende eenheden vast voor het meten van geluid: decibel en phon. Geluid werd

nu meetbaar en vergelijkbaar. Hierdoor is geluid nu een subjectief fenomeen dat op objectief mechanische wijze gemeten wordt. Dit levert spanning op tussen enerzijds wetenschappers en politiek en anderzijds mensen die door geluid worden beïnvloed.

In de privésfeer werd sterk duidelijk hoe subjectief beleving van geluid kan zijn. Wat voor de een overlast is, is voor de ander muziek. Voor geluidsoverlast werd pas in de jaren zeventig wetgeving ingevoerd, maar aanvankelijk werd meer aandacht besteed aan opvoeding, dan aan harde eisen en standaarden.

Hoewel wetenschappers tot internationale standaarden waren gekomen voor het meten van geluid, werd een van de voornaamste bronnen van geluidsoverlast, vliegtuiglawaai, niet internationaal aangepakt. Nationale en lokale instanties hadden de overtuiging dat de situaties in eigen land te specifiek waren en dat daardoor eigen standaarden nodig. Het tegengaan van geluidsoverlast werd voornamelijk gedaan door het invoeren van tijdsbeperkingen waarin vliegtuigen mochten opstijgen en landen. De oplossingen om geluidsoverlast tegen te gaan zoals in de vier voorgaande situaties zijn ook vierledig: mechanische aanpassing, gedragsaanpassing, zones en tijdsbeperkingen.

De geschiedenis van mechanisch geluid is breed, multidisciplinair en af en toe zelfs poëtisch te noemen. Bijsterveld toont aan de hand van geluid hoe technologie en samenleving samen evolueren, maar ook dat dit proces plaatsvindt door steeds nieuwe lagen toe te voegen. Lagen waarop verder gebouwd wordt in de loop van de tijd. Het wordt echter niet geheel duidelijk hoe deze lagen precies tot stand komen. Er zijn voldoende middelen om deze lagen verder te onderzoeken, bijvoorbeeld door een concept als padafhankelijkheid. Het blijft nu een wat algemene beschrijving. Hoewel toekomstige Europese regelgeving en de gedragsregels rond mobiel bellen wel aan bod komen is er weinig aandacht voor de recente aanpak van geluidsproblemen. Ook binnen de vliegtuigindustrie wordt gewerkt aan stillere vliegtuigen, niet meer vanuit de optiek om het vliegtuig efficiënter te laten vliegen, maar alleen om het geluidsniveau terug te dringen.

Bijsterveld beschrijft het spanningsveld rond geluidsoverlast tussen enerzijds subjectieve beleving van geluid en anderzijds objectieve meetmethodes en daaraan gekoppelde maatregelen. Ze komt tot drie verschillende alternatieve methodes om geluidsoverlast tegen te gaan: ecologische modernisatie op een offensieve manier, waarbij wetenschap en technologie oplossingen bieden. Tweede is aanpassing van standaarden zodat deze dichter bij de dagelijkse beleving van mensen liggen. Als laatste alternatief geeft Bijsterveld een creatieve wijze van klagen over geluidsoverlast. Originele literaire klaagzangen zullen eerder gehoord worden.

Sjoerd van der Wal

Technische Universiteit Eindhoven

Faculteit Industrial Engineering and Innovation Studies

Ad van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde. Een onderzoek naar het drama van Nederlandse nationaalsocialisten* (Amsterdam: Aksant, 2008) 576 p.
ISBN 978-90-5260-3131.

Het nut van opruimacties wordt met dit boek eens te meer bewezen. Toen Ad van der Logt in de jaren tachtig voor het eerst aantekeningen over het theater van Neder-

landse nationaalsocialisten maakte, had hij een uitgebreid onderzoek voor ogen in een domein dat nog grotendeels onontgonnen was. Moeilijk te combineren met een docentschap Nederlands, belandde het project na enkele artikelen in kartonnen dozen die een twintigtal jaar later bij het opruimen door een collega werden ontdekt. Wat er met dat 'obscure materiaal' moest gebeuren? De vraag leidde tot een lijvige dissertatie die zonder twijfel een belangrijke bijdrage vormt tot de studie van het theater, het nationaalsocialisme en de combinatie van beide in Nederland.

Een eerste verdienste van dit boek ligt in de keuze van zijn 'obscure' onderwerp. Terwijl onderzoek over gecanoniseerde of canonwaardige teksten zelden legitimatie behoeft in departementen literatuur- of theaterwetenschap, ligt dat met studies over 'aangebrande' cultuur enigszins anders. Naast de vaak geringe esthetische kwaliteit wordt ook de morele verwerpelijkheid van dit materiaal niet zelden als aanleiding genomen om het te laten voor wat het is. Op deze manier wordt niet alleen een normatief cultuurbegrip, maar ook een comfortabel denkschema in stand gehouden dat de illusie van een strikte scheiding tussen goed en slecht, juist en fout, kunst en propaganda, ontspanning en politiek cultiveert. De laatste decennia is er weliswaar een duidelijke ontwikkeling naar een meer gedifferentieerde benadering van deze beladen periode uit de (theater)geschiedenis. Toch vereist het nog steeds enige durf om met betrekking tot het totalitaire gedachtegoed niet het verzet, maar de collaboratie en vooral ook de grijze schemerzone daartussenin aan een genuanceerd wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen. Van der Logt waagt met dit werk naar eigen zeggen een eerste poging om niet alleen de geschiedenis van de 'karakter- en beginselvasten' te schrijven, maar ook die van de 'onverschilligen' en 'labielen', 'onnozenen' en 'opportunisten' die het theater van de nieuwe orde in Nederland bevolkten (p. 16). Hoewel hij in het boek doorgaans in generaliserende termen van 'nationaalsocialisten' spreekt, slaagt hij er toch in om dit aspect van de Nederlandse theatergeschiedenis met wetenschappelijke precisie en oog voor complexiteit te reconstrueren.

Zoals de ondertitel van de studie duidelijk maakt, wil de auteur niet zozeer het nationaalsocialistische drama in Nederland, maar wel het 'het drama van de Nederlandse nationaalsocialisten' analyseren. Dit terminologische onderscheid impliceert een gevoelige uitbreiding van het onderzochte corpus. Zoals de auteur terecht opmerkt, was een toneelstuk van een NSB'er immers niet noodzakelijk nationaalsocialistisch van inhoud (p. 17). Bovendien bestond het repertoire van nationaalsocialistische theatergroepen doorgaans maar voor een beperkt gedeelte uit politiek en ideologisch geladen stukken. Net als in Duitsland werden proportioneel gezien vooral klassiekers en blijspelen opgevoerd die niet als propaganda voor het nationaalsocialistische gedachtegoed kunnen worden beschouwd (hoofdstuk 5). Verder stond tot aan de Tweede Wereldoorlog nog helemaal niet vast hoe het nationaalsocialistische theater in Nederland moest worden vormgegeven (p. 143). De focus van deze studie ligt bijgevolg eerder op de pogingen van Nederlandse nationaalsocialisten om de nazi-ideologie naar het Nederlandse drama te vertalen dan wel op een geëtableerd 'nationaalsocialistisch theater'. Deze ruimere kijk op het 'theater van de nieuwe orde' is absoluut een pluspunt. Dat het adjectief 'nationaalsocialistisch' door van der Logt enkel als label voor expliciet politiek of ideologisch geladen stukken wordt gebruikt, is evenwel een gemiste kans. Aangezien de nazipropaganda evenzeer subtiel en impliciet kon zijn en ook het klassieke drama en het loutere vermaak in een totalitaire context een ideologische of politieke functie vervulden, werpt zich de vraag op of een minder stereotiepe invulling van het begrip niet adequater was geweest.

Een tweede kritische kanttekening betreft het feit dat voor dit onderzoek alleen archieven in Nederland werden geraadpleegd. Van der Logt toont bijvoorbeeld overtuigend aan dat de Nederlandse nationaalsocialisten geen kopie van het Duitse nationaalsocialistische theater wensten, maar in tegendeel een specifiek Nederlandse variant wilden realiseren die het etiket ‘Dietsch’ meekreeg (hoofdstuk 3). Nu werd het begrip ‘Dietsch’ in het Derde Rijk sinds de vroege jaren veertig verboden en elk ‘Dietsch’ pleidooi als ‘unerwünscht’ (want vanuit een imperialistisch ‘Germaans’ perspectief veel te eng) bekritiseerd. Men kan zich dus afvragen hoe de nazistische instanties en machthebbers op dat – naar hun mening te ‘autonome’ en daarom ‘schadelijke’ – Nederlandse streven hebben gereageerd. Voor dit soort informatie was het nuttig geweest ook Duitse archieven in het onderzoek te betrekken, maar wellicht is dit een onderwerp voor verdere studie.

Terwijl de Nederlandse nationaalsocialisten er niet in slaagden vernieuwend theater te brengen, lukte hen deze vernieuwing wel op het gebied van het luisterspel. Het is dan ook een absolute meerwaarde voor het boek dat een volledig hoofdstuk aan luisterspelen op de radio wordt gewijd en daarmee een aspect van de radiogeschiedenis wordt aangeraakt dat totnogtoe nauwelijks werd onderzocht.

Een aparte vermelding verdient ten slotte de bijgevoegde CD-ROM die transcripties van spreekkoren, begrotingen van theatergezelschappen, speellijsten en bijkomende analyses van luisterspelen en theaterstukken bevat. Met het oog op de omvang van het boek, was het zeker zinvol om deze extra 135 pagina’s digitaal aan te bieden. Tegelijkertijd doet de zeer sobere lay-out zonder hyperlinks of beeldmateriaal vermoeden dat deze appendix oorspronkelijk voor het gedrukte medium was bestemd.

Samengevat is dit een degelijke, genuanceerde en originele studie over een totnogtoe onderbelicht aspect van de Nederlandse theatercultuur in de jaren dertig en vooral ook tijdens de oorlog, die alleen wordt ontsierd door een naar het Duits vertaalde samenvatting van ondermaatse kwaliteit.

Ine Van linthout
Erasmushogeschool Brussel en
Vrije Universiteit Brussel

Nina Burkhardt, *Rückblende. NS-Prozesse und die mediale Repräsentation der Vergangenheit in Belgien und den Niederlanden* (Münster/New York/München/Berlijn: Waxmann 2009) 322 p. ISBN 978-3-8309-2132-5. Tevens verschenen als proefschrift aan de Justus-Liebig-Universität Gießen (Duitsland) 2007.

In de geschiedschrijving van de Holocaust is een subdiscipline ontstaan: het onderzoek naar de herinnering aan de Holocaust. Die houdt zich bezig met de vraag hoe deze enorme gebeurtenis is ‘verwerkt’ in Europa, in de Verenigde Staten, in Israël. In grote lijnen luidt het antwoord dat de onderzochte landen getraumatiseerd zijn door de Holocaust. Dus niet alleen de slachtoffers, maar de maatschappij als geheel. Bij deze (psychoanalytische) interpretatie van trauma hoort een fase van verdringing. Toegepast op een maatschappij na de Holocaust heet het dan dat de moord op de joden tot de jaren zestig werd verzwegen, tot een keten van gebeurtenissen de boel opengooide en het maatschappelijk bespreken en dus verwerken van de Holocaust begon. Het Eichmann-proces (1961) en (in mindere mate) het eerste Auschwitz-proces (1963-

1965), de onderzoeksobjecten van Nina Burkhardt, zouden katalysatoren zijn geweest in dit proces.

Met engelengeuld heeft Burkhardt een indrukwekkende hoeveelheid materiaal uit de jaren zestig nagevlooid: de berichtgeving over het Eichmann- en Auschwitz-proces in de Belgische en Nederlandse media. Als contrast wordt af en toe verslaggeving van het Neurenberger hoofdproces opgevoerd. Daarmee heeft ze een schat van lang vervlogen standpunten en argumenten bij elkaar gesprokkeld. Die zijn bovendien thematisch geordend rondom het helder en bondig gedefinieerde begrip *media event* (p. 23). Zo wordt niet alleen duidelijk waar de journalisten zich inhoudelijk op richtten, maar ook wat hun insteek in deze processen was – en hoe zij die zelf zagen.

In het boek laat Burkhardt het verleden grotendeels voor zichzelf spreken. Daarom is het jammer dat ze de lezer zowel in de inleiding als in de conclusie volledig aan zijn lot overlaat in de wildgroei van vage begrippen die het Holocaust-herinneringsonderzoek beheersen. Herinneringscultuur, collectieve herinnering, herinneringslandschap, duidingspatronen, overdrachtsmechanismen... Zelfs met een berg literatuurverwijzingen (p. 13-16) blijft ook de goed ingevoerde lezer zich afvragen welke definities Burkhardt nu hanteert.

Vervolgens worden deze meerduidige begrippen gebruikt om verregaande conclusies te trekken. Uit het onderzoek blijkt dat het Eichmann-proces veel media-aandacht kreeg en de verslaggeving van het Auschwitz-proces inhoudelijk beïnvloedde, in ieder geval in Nederland (p. 225). Maar Burkhardt wil aangetoond hebben dat het Eichmann-proces bepalend was voor de bewustwording van de Holocaust als een specifieke gebeurtenis in de 'collectieve herinnering' (p. 224-225, 296, 299, 303-306). Daarvoor neemt ze een hele korte bocht: tijdens het eerste Neurenberger proces (1945-1946) stond de Holocaust niet centraal; in de jaren vijftig werd dit informatietekort 'nauwelijks ingehaald'; tijdens het Eichmann-proces stond de Holocaust wel centraal en dus ook in de berichtgeving; die leidde tot andere discussies over de Holocaust en beïnvloedde zo 'de Nederlandse herinneringscultuur als geheel' (p. 180-184, 304-305).

Een verandering kan worden aangetoond door een vergelijking tussen een object in zijn oorspronkelijke en zijn hypothetische veranderde toestand. Maar de jaren tussen het Neurenberger en het Eichmann-proces blijven duister in het boek van Burkhardt. En ook de ontvangers van de informatie blijven ongekend. Zoals ze zelf aangeeft: wat in de krant staat is niet per se wat 'de mensen' vinden (p. 9, 223). En kunnen we van een toegenomen bewustwording spreken, als journalisten opschrijven dat iets nieuw of ongekend is? Is dat niet wat journalisten (en historici) altijd schrijven, om de leesbaarheid van hun stukken te rechtvaardigen? Het lijkt alsof de zorgvuldig aangetoonde inhoudelijke verschillen en overeenkomsten in de berichtgeving tussen twee landen en twee processen niet genoeg waren voor Burkhardt, en dat is jammer.

Theorieën zijn nuttig maar niet zaligmakend. Iedere theorie belicht delen van de werkelijkheid, vervormt ze, laat andere delen in de schaduw liggen. Zodra een theorie volledig ingeburgerd is, moet je achterdochtig worden. Werde de Holocaust echt 'verzwegen' in de jaren vijftig? En kan een maatschappij überhaupt een trauma hebben? Dit zijn geen nieuwe vragen: historicus Ido de Haan stelde ze al in 1997 in zijn boek *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Zijn kritische benadering heeft nog weinig navolging gevonden.

Burkhardt vertelt hoe aanklager Gideon Hausner voor Eichmanns proces zorgvuldig getuigen uitzocht om de wereld op een samenhangende, aangrijpende manier te vertellen wat de moord op de Europese joden behelsde. De Israëliische historica

Hanna Yablonka beschrijft in *The State of Israel vs. Adolf Eichmann* (2004) dat ook Ben Goerion betrokken was bij deze *mise-en-scène*. Hoe vertaalde het doel van het proces zich in de communicatie met de internationale pers? Wat namen journalisten letterlijk over uit de persmap, van de briefings, van de argumentatie in de rechtszaal, en wat voegden ze daar zelf aan toe? Kortom, in hoeverre was deze aandacht voor de Jodenmoord een ontwaken van verdrongen herinnering, trauma, schuldgevoelens, wat dan ook – en in hoeverre een politiek gewenst resultaat?

Merel Boers

Universiteit van Amsterdam

Afdeling Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica